

A MAGYAR UNITÁRIUS IRODALOM XVI. SZÁZBELI TERMÉKEI.

(Második közlemény.)

Az 1579. év a magyar unitarizmus történelmében sok tekintetben epochalis. Dávid Ferenczet Blandrata ebben az évben ítélte el a magyar unitárius papokkal; ekkor tagadtatta meg a Dávid elveit. Ugyanebben az évben keletkezett a „Consensus ministrorum“, melyet Blandrata készíttetett Hunyadi Demeterrel, kit a Dávid halála után püspökké tétetett. Ugyanekkor írta alá Blandrata erőszakoskodása következtében az unitárius papok nagyrésze ez iratot. Sokan úgy vélekednek, hogy e szükséges alkalmazkodás megmentette az unitárius egyházat. Lehet, hogy ez okoskodás alapos, lehet hogy nem; annyi tény, hogy az unitáriusok a Blandrata vezérlete alatt úgy megingatták saját dogmai állásukat, hogy azt később könnyű volt még jobban összerombolni.

Az unitárius eszméket megbénító eme körülményeket megtözte az, hogy a Dávid Ferencz élete utolsó éveiben a lengyelországi socinianizmus a magyar unitarizmus ellenes lángra állított. Blandrata nagyon ügyesen keresztülvitte, hogy Socin Faust Kolozsvárra jöjjön és éppen a Dávid házához szálljon, hogy vallásos elveire annál inkább rábeszélhesse. Miután ez a ravaszul kidolgozott terv nem sikerült, Blandrata újabb cselhez folyamodott. Egy nyilatkozatot írt a Dávid F. nevében, s ugyanarra megírta czáfolatát is. Az iratot véleményadásra elküldötte a lengyel unitáriusoknak. A magyar unitárius papok közül mintegy ötvenet összehívott tanácskozássra s a bekövetkezendő vitatkozásra való előkészítésre. Tudtokra adá, hogy Tordán az ügyben országgyűlés lesz, mit zsinat követ „s azon az Isten igéjével és az ország törvényével megegyező hitvallás készíttetik“, mert — folytatja tovább Blandrata — „jönnek látszott előttünk titeket arra inteni, hogy mindkét gyűlésre mindazt, a mi az Isten dicsőségére tartozik, szorgalmasan hányjátok-vessétek meg, hogy a mit arra valóknak láttok, magatokkal hozzassátok. A mint látjátok, egész egyházunkról s mindazokról van szó, a kik abban tanítói tisztet viselnek. Hogy pedig azt könnyebben megtehessetek, megküldjük nek-

tek azon tételeket, a melyeknek a zsinaton tárgyalását gondoljuk, sőt hisszük, melyeket hogy közületek kiki magától elutasítson, s az azokkal ellentetteket elfogadja, szükségesnek véljük, ha hivatalától megfosztatni és honából számkivettetni nem akar.“

E szavak elég érthetően szólottak. Kiki tudhatta mihez tartsa magát akkor, a mikor a Blandrata erőszakosságával, a jezsuitákhoz szító Báthori Kristóf fejedelemmel és a sociniánus nézetűekkel egyetértő Kendi Sándor országgyűlési elnökkel fog szemben állani.

A két gyűlés lefolyásáról a krónika beszél. Dávid hű maradt, Blandrata győzött, s az unitárius papok közül a többség újításnak ítélte a Dávid Ferencz értelmét.

„Hoc unum dicam — írja Paleolog — et in eo quod dico scio me non falli, si D. Blandrata adhaesisset D. Francisco, non ipse D. Franciscus, sed eius adversarii damnati fuissent violatae publicae legis: tantum erat malum in Transylvania contradicere D. Blandratae.“¹⁾ A magyar unitáriusok sanctionálták — bár nem jó szándékból — a Dávid elítélését és aláírták a megszerkesztve eléjük adott kötelezvényt arról, hogy a Jézust imádandónak tartják s imádni fogják. Az így kiállított irat ugy tekinthető, mint az unitáriusok új confessioja. A most felvett kor irodalmi termékeinek ez az elsője. Czime:

1579. Consensus ministrorum Anno 1579. die 2 July Claudiopoli in nomine Domini Congregatorum, de divinitate, adoratione, invocatione, regnoque Christi, ex libris sub Rege mortuis impressis ac publicatis. A czimből már kivehető, hogy a János Zsigmond idejében törvényesített unitárius vallás tételeire van alapítva. Blandrata hivatkozott erre a Dáviddal folytatott utolsó vitaközlés rendjén is. Dávid már akkor szemére vetette, hogy a váradi disputatiókor ő maga is feladta volt ezeket a tanokat. Az idők megváltoztak s Blandrata megtagadta, hogy valaha vallotta volna: Ego Georgius Blandrata fateor coram Deo omnipotente, et Filio eius Domino Jesu Christo, coram sanctis angelis et electis, me huius opinionis Francisci Davidis, in nullo esse nec fuisse unquam participem vel conscium affirmoque novam, propterea horrendam in Deum et filium eius blasphemiam.²⁾

A consensus főbb tételei a következők:

I. Credimus et confitemur Jesum illum a Nazareth esse filium Dei Altissimi unigenitum dicitque Deum iuxta genuinum sensum etc.

¹⁾ Paleolog Confutatio iudicii Ecclesiarum Poloni de causa D. Francisci Davidis p. 283.

²⁾ Közli Paleolog Scriptum Fratrum Transylvanorum 268. s 269. 1.

II. Hunc eundem Jesum Christum credimus colendum et adorandum esse, quia Pater dedit omnia filio. Mat. 11. praecepit, ut illum audiamus, in ipsum credamus, ipsum colamus et adoremus. Mat. 3 r. 7. v.

III. Confitemur quod Jesus ille verus Messias, dum fuit in terris, contulit et etiam nunc confert bona spiritualia fidelibus per verbum et spiritum. Ideoque invocandus est propterea enim a Deo Patre in illum bona omnia collecta sunt ut illa ab ipso confidenter in nostris necessitatibus petamus et speremus etc.

IV. Dicimus etiam cum scriptura sacra, quod Jesus ille Christus, qui dicitur Caput nostrum, sit nunc quoque ecclesiae Rex, et regat per Spiritum suum fideles suos, domineturque super vivos et mortuos.³⁾

Azok között a papok között, a kik Dávidot megtagadták s e consensust aláírták, jelen volt Hunyadi Demeter is. Ugy látszik, hogy ő is egyelőre Dávidot pártolta, de végül engedett Blandratának; püspökségre ajánlatott a fejedelemnek és püspökké is tétetett. Hunyadi Demeter a Blandrata tanácsára irt egy kis művet, melyben a gyermekkeresztelést, mely Dávid alatt szintén félbehagyatott volt, valamint más szertartások megtartását az egyháznak megrendeli.

Ugyancsak ez alkalomból készített Hunyadi D. egy *Disciplina Ecclesiasticat*.

Az unitáriusok minden tekintetben megvoltak rázva és gyentítve. Nemcsak hogy vallásos elveik nyirbáltattak meg, megcsonttatott minden törvényes joguk is. Báthori már 1572-ben megrendelte volt, hogy vallásos könyveket előleges vizsgálat nélkül kiadni nem szabad. Zsinatot tartani csak Kolozsvárt és Tordán lehetett. Nyomdájok, a fejevári, elvétetett. Mindez azonban még nem jelentett végpusztulást és a munkától megszűnést. Ime az irodalom terén kifejtett munkásságuk:

Hunyadi Demeter *Refutatio Argumenti Patris soc. Jes. Emmanuelis Alvari*.

Alvari Hunyadiról a következő distychont írta:

Sit caput obscisum, si nostros arte retexes
Gyros haud aliter quam cadit ense latro.

Erre Hunyadi a következőleg válaszolt:

Da caput infelix! Tua cesset victa Sequela
In se nam nullum fit. Deus Altus, habet.

³⁾ Egész terjedelemben közölve van Jakab E. „Dávid Ferencz Emléke“ Oklevelek stb. 22. l.

Hunyadi Demeter *Conciones plurimae*, melyekből látszik, — mondja Kénosi — hogy a görög nyelvben nagyon jártas volt.

1579. Kárádi Pál *Epistola ministris Ecclesiae Claudiopolitanae, Temesvarii die 9. novemb. A. D. 1579.*⁴⁾

Kárádi Pál, ki a magyarországi unitárius egyházak püspöke volt a Dávid F. elítéltetése miatt az erdélyi unitáriusokat meggyűlölte. E gyűlölet hangján írja kárhoztató és gúnyos levelét a kolozsváriakhoz s különösen Hunyadi Demeter püspökhöz, Basilius István, Szatmári István, Eppel János s másokhoz. Levelét eléggé jellemzi már a czimezés: *Demetrio Hunyadino Superintendenti, Stephano Basilisco (Basilio helyett) alteri Stephano Szamario (Szathmárió h.) ac Joanni Ebhelio (Eppelio h.) ministris Claudiopolitanis, Fratribus Judae Iscariotis S. D!* Ugyancsak e tárgyról irt a kolozsváriaknak Óvári Benedek. Levele ismeretlen. E két levélre felelt:

1579. Basilius István: Óvári Benedeknek, a Simándi Praedikátoroknak leveleinek czikkéjére való Felelet Basilius Istvántól decemb. 5. 1579.⁵⁾ Ebben Kárádinak s a lengyeleknek is terjedelmes feleletet ad az író.

Paleolog Jakab görög eredetű, a Chios szigeten született. Felette viszontagságteljes életében Rómában kétszer volt a pápai inquisitio foglya; Olaszországból Német-, onnan Lengyelországba s végül Erdélybe került. 1583-ban a háromság tagadásáért elevenen megégettetett Rómában. Kolozsvárt a Sommer halála után 1573-ban az unitárius iskola igazgatója lett s Enyedi György megválasztatásáig, mintegy két évig, az is volt. A Jézus nem imádása tanában egy nézeten volt Dáviddal és Sommerrel és eltért Socintól. Több művet irt és pedig Kolozsvárt léte alatt:

1573. Paleolog Jakab: *De Magistratu politico*. Budneus adta ki. E munkára feleltek Rakowban, mire ő válaszolt ily czim alatt:

1580. *Defensio verae sententiae de Magistratu politico*. 1580. Kiadta Budneus. Irt egy védiratot:

1580. *Defensio Francisci Davidis et M. Glirius*. Frankfurt 1579. Cracow 1580 8 r.

1579. Paleolog Jakab: *Confutatio vera et solida Judicii Ecclesiarum Polonicarum, de causa D. Francisci Davidis, in*

⁴⁾ Közölve van Uzoni Historiájában folio 242—249 l. egész terjedelmében.

⁵⁾ U. o. 250—264.

quaestione de vera hominis Jesu Christi, filii Dei viventis invocatione. Authore Clarissimo Philosopho et Theologo, Doctore Jacobo Paleologo. A kiadás helye nincs megemlítve. Külföldi nyomás.⁹⁾ 8. r. 3 $\frac{1}{2}$ lev. A czim után következik

1579. Blandrata levele: Omnibus fratribus et Reverendis Ministris per universam Poloniam. Ecclesiae Jesu Christi unum Deum, qui est Solus pater profitentis, S. P. et felicitatem precatur. A Blandrata levele 220—231 l. = 8 $\frac{1}{2}$ levél.

Ezt követi: *Scriptum Fratrum Transylvanorum ad N. N. E* 41 lapot elfoglaló irat elmondja a fenforgó vitatkozás kifejlődését. Sandius szerint először majnai Frankfurtban, azután pedig Rodecki által Cracowban adatott ki. Rodecki ez s hasonló munkák kiadása miatt bebörtönöztetett. Hogy e scriptum a Paleolog műve-e, nem bizonyos előttem. Én úgy vélem, az irat menetéből és tartalmából ítélve, hogy ez is a Paleolog munkája volt.

Paleolog írta *Confutatio iudicii Ecclesiarum Poloni de causa D. Francisci Davidis*. Ez folytatása az előbbi értekezésnek s 129 levélre terjed (279—408 lap). A mint e műből kivehető, Paleolog irt egykönyvet:

De baptismo. Továbbá

Refutatio Libri Petri Caroli kézirat;

Explicatio Capitis V-ti Mathaei k. i.

Examinatio Scripti Reverendi Domini Francisci Davidis de Justitia. K. i. Dávidnak ily tárgyról irt munkája ismeretlen, ha csak nem a „*De iustitia Regni Christi legis iustitiam supertantis*“ című fejezetről van szó. (*De Regno Christi liber primus Caput III.*)

De Anima. *De Juramento*. k. i.

Dissolutio de Justitia Fidei et operum. k. i.

De Fide Justitiae. k. i.

De veritate narrationis Novae Sacrae Scripturae, sine vitio sancti Spirituo. Autore Jacobo Paleologo. k. i.

Brevis Demonstratio, quod Christus non sit iste Deus qui est pater: et cur in sacris litteris appellatus fuerit et porro deus sit.

Apologia Polonica.

Résztvett a lengyel biblia fordításában.

Commentarii magni in Scripta Apostolorum. E munkát Bogáthi Fazakas Miklós a Jelenések könyvéről irt magyará-

⁹⁾ Paleolog emez írása 1582-ben adatott ki *Defensio Francisci Davidis* stb. című collectioban I. Ker. Magv. f. évi 3. füz. 161. lap. ugyane collectio kolozsvári kiadását.

zatában megemlítvén, ezt jegyzi meg: „Az után a Jambor és Istenes Páleoologus Jakab (kit Isten meg koronázzon) mint az apostolok egyéb írásiban: ebbenis (Apocalipsis) mutata utat.“

Commentarius in Apocalipsim, operosus et diffusus Helcionibus. 25 decembris 1574. k. i.

Responsio ad questiones XXXII. Helcionibus. Anno 1574. 31. decembris. k. i.

Quaestiones a Jacobo Paleologo Explicatae s. scripturae.?)

Gyulai Pál, kit egy unitárius főúr, Békes Gáspár, látott el költséggel, hogy tanulmányait külföldön végezhesse, irt és adott ki egy kis történelmi művet:

1581. Commentarius rerum, à Stephano Rege, adversus magnum Moschorum Ducem gestarum, Anno 1580. Claudiopoli in Officina Relictae Casparis Helti. Anno 1581. 4 r. A—C = 3 iv = 12 sztl. lev. (Csak a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban van egy példánya.) Ezt követte:

1582. Enyedi György Historia elegantissima Regis Tancredi filiae stb. Kolosvarót Heltai Gáspárnénál 1582. Korábbi kiadása 1577-ben.

Sommer János a kolozsvári iskola egykori (1570—1573) igazgatójának halála után, mely valószínűleg 1573-ban következett be, a már említetteken kívül (Ker. Magvető jelen folyam 157, 160. l.) több munkája adatott ki és pedig:

1582. Refutatio Scripti Petri Carolii editi Wittebergae, scripta a Joanne Sommero Pirnensi, Lectore Scholae Claudiopolitanae in Transylvania. Deut. 6. v. 4.

שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד

Ingolstadii Ex officina Petri Rausii Anno 1600. 8 r. tartalmaz 1—171 sz. lev. (Kol Coll. kt.) E művet Sommer, a mint a czimből kitetszik, kolozsvári iskolai lector korában irta. Több évig kéziratban volt, mignem Schimbergius Theodosius, miután Morva-, Lengyel-, Magyar- és Erdélyországból sokan unszolták, elhátározta kiadását. Ugyancsak Schimbergius látta el egy bevezető „Epistolával“, a melyben mély gondolkozású tudósra vallólag mutatja meg, hogy nem az egység, hanem a háromság tana a sátán gyártmánya. „Fides ergo nunquam amplectitur impossibilia mentis, qualia sunt:

?) Sandius Bibliotheca 58.59. l. Wallace, Antitrinitarian Biography II. 256. sk. l. Kénosi Tösér J. Bibliotheca 24 sk. l.

duas partes contradictionis, simul veras esse, aut falsas: quale est: Deum esse unum substantia vel essentia, et trinum personis.⁸⁾ A Schimbergius epistolája 19 levelet tartalmaz. Ezután következik a szerző előszava 5¹/₂ levelen, melyben okát adja, hogy miért írja e munkáját.

E két bevezetés után van *Confessio Francisci Davidis De Jesu Christo quam ex Carcere exhibuit regnicolis, paulo ante mortem Thordae, in Transylvania, in conventu regni. 17. april. Anno 1579.* Legelőször itt jelent meg nyomtatásban e confessio, még pedig ama véletlen körülmény következtében, hogy az iv, melyre a Sommer bevezetése nyomatott, nem telt be egészen. A véletlennek s Schimbergiusnak egy becses okmány megmentését köszönjük. E nélkül a Dávid Ferencz irodalmi munkássága hézagossá volna.⁹⁾

Az ezután következő „*Refutatio*“ két könyve 171 levelet foglal el (Kol. Coll. kt. Simén-féle). Sommer nézetét a Krisztusról illusztrálják a következők: *Credimus et in hominum nostrum Jesum Christum per quem omnia. . . . Hunc non legimus aut invisibilem, aut aeternum vocari neque super omnia Deum, neque eum ex quo omnia, neque a se ipso aliquando Deum fuisse, sed Deum esse a Deo Patre, cui quidem patri et cum eum in humanis esset obediens et subiectus erat. . . hic se minorem patre confessus est (Joan 14), Hic natus est ex Maria virgine, conceptus de Spiritu sancto. Neque vero antequam conciperetur usquam ab eterno fuit. . . Hic se ipsum nunquam Deum, sed Dei filium, saepius autem filium hominis nominavit. . . Hunc nos ut Mediatorem colimus, et per hunc Patrem invocamus iuxta ipsius doctrinam et praeceptum atque Apostolorum exemplo invitati. (Refutatio scripti P. Caroli Liber I. De filio. 33—34 lev.)*

A „*Refutatio*“ folytatása gyanánt a következő évben Schimbergius egy néhány értekezést adott ki.

1583. *Tractatus aliquot Christianae Religionis quos sequens pagina indicat. Luc. 1. v. 6. Ingolstadii*¹⁰⁾ Anno CIO IOXXCIII. E könyvet is bevezetéssel látta el. A bevezetés két levélre terjed. A könyv maga 134 levél s az előbbivel egyforma 8 r. Tartalmaz összesen hat értekezést. És pedig:

⁸⁾ *Refutatio. Scripti Petri Carolii. Schimbergii Epistola ** 2.*

⁹⁾ Egész terjedelmében közölve van Jakab Elek Dávid Ferencz élete „Irodalmi Emlékek“ XL. sz. 75—76 l.

¹⁰⁾ Habár a munkán Ingolstadt van kiírva, némelyek úgy vélik, hogy Lengyelországban jelent meg.

I. Sommer J. Confutatio objectionum, quarum facta est mentio in fine epistolae prefixae (t. i. a Schimbergiuséban) libello Joannis Sommeri.

II. Sommer J.: De Justificatione hominis coram Deo, exhibitae senioribus Thordae 19. septembris. Anno 1572.

Item propositiones de eadem, una cum responsione Seniorum: et confutatio responsionis autore Joanne Sommero.

III. Neuser J.: Scopuseptimicapitis ad Romanos, Adami Neuseri. Anno 1572.

IV. Declamatiuncula contra Praedestinationem Neotericorum.

V. Sommer J.: Declamatio contra Baptismum adultorum. Jon. Sommeri.

VI. Sommer J. Theses, de Deo Trino in personis, uno in essentia, ex fundamentis eius desumptae¹¹⁾ Joannes Sommerus Lector scholae Claudiopolitanae, Christiani Lectori S.

A kiadó ez értekezések rendezésénél nem volt tekintettel a szerzés idejére, mert az utolsó 1571-ben iratott, a mint a tételek előtt levő bevezetésből kitetszik, míg a II. szám 1572-ben. Mindenik értekezést nem Sommer írta. Sandius neki tulajdonítja. Kénosi Tőser János a III. és IV. számot nem említi, mert valószínűleg nem tartotta övének. A IV-iket tartalmánál fogva hajlandó vagyok Sommerének mondani. Ugy látszik Sandius és Wallace Glirius Mátyásénak tartották.¹²⁾ A III. számú a Neuser munkája.

Nem csupán a pusztá véletlen, hogy a Glirius és Neuser név előnkbe került. Némi jogunk van mindkettőről szólani. Mindketten szabadelvűek voltak a theológiában és mint hazájokból száműzöttek mindketten Kolozsvárra menekültek. Sandius azt véli, hogy Glirius (németországi származású) a Sommer idejében volt Kolozsvárt s Sommer után ő lett az iskola igazgatója Paleolog Jakabbal együtt. Hogy az iskola igazgatásában volt-e valósággal része, azt bizonyosan kideríteni nem lehet. Tény az, hogy Glirius a Krisztus nem imádása tanát már akkor kimondotta, a mikor arról Dávid Ferencz nem tett volt még nyilvános vallást. Ruarus úgy véli, hogy Dávid Ferencz, Sommer János és Francken Keresztély e tant tőle vették át. Hogy ez több-e feltevésnél, még most alig lehet eldönteni.

¹¹⁾ Ugyanez közölve van: Slubienicii Historia Reformationis Polonicae. Freistadii 1685. 334 sk.

¹²⁾ Sandius Bibliotheca antitrinitariorum. Wallace antitrinitarian Biography II. kötet az illető nevek alatt.

Neuser Ádám heidelbergi pap volt. A háromság tanát megtagadta s száműzetett. Sandijus állítása szerint a János Zsigmond nagykövetéhez a II. Maximilian udvarába levelet irt, miért fogságba vettettet Sylvanus János nevű társával. Ugy látszik, hogy a Neuser eljárása a Glirius száműzetésére is befolyással volt. Neuser a fogságból szerencsésen megszabadulván, Erdélybe menekült. Erdélyben Kolozsvárt tartózkodott bizonyos ideig, de miután felfedezték ittlétét, Törökországba ment. Crelius Sámuel úgy véli, hogy a Krisztus embersége tanát Neuser hirdette először s Dávid Ferencz is tőle ismerete meg.

1574. Neuser a már említett levélen és értekezésen kívül irt egy levelet Gerlach Istvánnak. Gerlach a konstantinápolyi osztrák követnél lutheranus pap volt s Neuser Konstantinápolyban jártában találkozott vele 1573-ban. E találkozás után irta levelét 1574. jul. 2-ról, a melyben állítólag azt mondotta: „Korunkban egy író sem lett Arianus, a ki előbb calvinista ne lett volna, mint Servet, Blandrata, Alciati Pál, Dávid Ferencz, Gentilis, Gribaldus, Sylvanus s mások. A ki tehát fél, hogy Arianismusba ne essék, őrizkedjék a calvinismustól.“ Legérdekesebb műve, melyről említés tétetik:

„Theses de persona Jesu Christi.“ Valószínű, hogy már említett nézeteit a Jesusról e könyvben fejtette ki, de sajnos, hogy a könyv nem ismeretes, sőt hogy kiadatott-e, az is bizonytalan.

1583. Basilius István: *Exercitium pietatis puerilis per catechesim in Schola Claudiopolitana. k. i.* A végén ezt jegyzi meg: Anno 1583 fine septembris in Teremi Sükösdiorum.¹³⁾ E kis könyv keletkezését megmagyarázza a következő nyilatkozat: *Ego Stephanus Basilius scripsi hanc catechesim ad rogatum viri Docti Valentini sz. Martoni¹⁴⁾ Ludi Literarii Colosv. proefecti. A szt. Mártoni levele Basilius írói tehetségét szépen jellemzi: S. P. D. Libenter tua scripta, quae mecum communicasti Pater ac Reverende Domine, etiam inter tantas occupationes legi, valdeque probavi. Sunt certé maturô atque adeô (absit verbo invidia) docto ingenio digna. Ne hac in scribendo exercitatio exarescat, verum nostros quoque hortulos, fons idem tuus, ex quo hi dulcissimi liquores emanarunt, suis irriget humoribus, Tuam Dominationem peto, scribat aliquam Catechesim seu instructiunculum, in usum meorum puerorum.¹⁵⁾*

¹³⁾ Kénosi Tösér J. feljegyzése Bibliotheca 20. I. Basilius munkáit I. Ker. Magy. f. évf. 155. 156. l.

¹⁴⁾ Szt. Mártoni Enyedi György után a kolozsvári iskola lectora lett s azt folytatta négy évig 1596—1600, midőn kolozsvári pappá választott.

¹⁵⁾ Fosztó Úzoni Historia Unitariorum Ecclesiastica fol. I. p. 313.

Kolozsvárt adta ki:

1585. Franken Keresztély: *Philosophi Stoici Enchiridion, in quo ingenissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem, beatitudinemque praesentis vitae perveniri possit: quam ingeniosus lector profecto consequetur, si adiectas quoque commentationes in pectus admiserit.* Claudiopoli apud Casparum Helti. Anno MDLXXXV. 8 r. A—Q3=15³/₈ iv=124 sztl. lev. E könyvet Francken Keresztély adta ki, a mikor unitárius iskolai lector volt. A fordítás görögből, a mint Franken a bevezetésben mondja, „maxima ex parte est Hieronymi Wolfy“. A magyarázat a Nageorgius Tamásé, habár maga Franken is a szövegen sokat módosított s a magyarázatot itt-ott megtoldotta. E kis becses könyv az egész erkölcsi philosophiát előadja s ahöz egyszersmind bő magyarázatokat is nyújt LXIII fejezetben. (Megvan a Kol. Coll. és a Kereszturi gymn. kt.)

Erasmus János először Antwerpenben volt iskolai igazgató, de onnan szabadelvű vallási nézetei miatt Lengyelországba s aztán Erdélybe kellett hogy meneküljön. Mivel inkább az arianismus-hoz hajlott, az erdélyi unitáriusok kétségesekek voltak iránta, azonban miután papjok meghalt, a szász részről pappá választották 1593-ban. Meghalt 1602-ben. Erasmus több munkát írt, u. m.:

1585. Erasmus János: *De unigeniti Filii Dei Existentia, inter Erasmum Joannis, et Faustum Socinum, Disputatio.* A Socino iam ante decenniam ex ipsius Erasmi scripto, et sua ad illud responsione composita et conscripta. Nunc tamen primus typis excusa. — Gal. 4. v. 8. Anno MDLXXXV. mense Junio 8 r. bevezetés 8 lev. 1585-ről, a disputatio 187 lap, e zárszavakkal: *Absolui hanc Disputationem die 30. Novembris.* Anno 1584. Végül van Erasmi Joannis *Quaestio* s ezután *Fausti Socini Responsio* 188—191 lapon. (Kol. Coll. kt. összekötve Faustus és Dávid F. disputatiojával: *De Jesu Chr. Invocatione* 1595). Ugyanezt kiadta másodszer Racowban Sternacius Sebestyén 1626.

1585. Erasmus János: *Antithesis Doctrinae Christi et Antichristi. De uno vero Deo.* Dan. II. 2. Thess. 2. Anno Salutis 1585. Nyomás helye? 8 r. Ajánlás egy levél s ezzel együtt az egész a—d₃=32 lev.

A szerző neve nincs kitéve, de hogy Erasmusé, világos Soci-nus Radeciushoz írt leveléből, mely 1586-ban adatott ki. *Neostadii Typis Alexii Radecii.*

1586-ban mint kolozsvári pap (a mi tehát kétségessé teszi

Uzoni, fennebb közölt datumát pappá választásáról¹⁶⁾) a mahomedanok kiirtását jósolja egy művében.

Ad Faustum Socinum Erasmi Johannis Epistola, in qua is de scripto quodam suo agit, quo causas, propter quas vita aeterna contingat complectitur, in quoque de triplici iustitia filiorum Dei tractat. A levél „Socini Epistola“ czimü műben jelent meg 401. és 402. l. Ezután következik Socinus levele 2¹/₂ lev.

Sandius feljegyzése szerint irt még:

Scriptum quo causas propter quas vita aeterna contingat complectitur, et in quoque de triplici iustitia filiorum Dei tractat.

De quatuor monarchiis liter.

Commentarius in Apocalypsin: operosus ac diffusus.

Erasmus a héber nyelvben oly jártas volt, hogy Beza azt mondotta róla: „fuit Hebraicae linguae peritissimus“. Mint ilyen részt vett a Junius és Tremellius biblia-fordításában s azt a prófétákig megjavította.

Időrendben egy már ismert író következik.

1587. Basilius István: Themata sive propositiones pro defensione innovationis cõ... iam prohibitionem et decretum Romani Praesulis quo via veritatis doctrinae coelestis praecluditur. Disputanda in Transylvania, ad consessionê Illustrissimi Principis. III. Esdrae III. Forte vinum. Fortior est Rex. Fortiores sunt mulieres, super omnia autem, vincit VERITAS. Claudiopoli 4 r. A—B=2 iv=8 sztl. lev.

Basilius István irodalmi tevékenységét a már felsorolt munkák is szépen illusztrálják. A teljesség kedvéért helyénvaló lesz megemlítenünk, mi az előbbi közleményből tévedésből maradt ki:

1569. Confessio de Deo Patre, de Jesu Christo spiritu sancto Hungaricè. Czeglédi György és Caroli Péter adták ki „Az egész világon való keresztyéneknek vallásoc stb“ műben Debrecen 4 r.

Egy munkájáról, melynek czime ismeretlen, Caroli Péter Debreczenben 1570-ben kiadott „Predikatioiban“ így ír: Basilius István irt mostan ellenünk valami maculatoriumot, melyben csavargóknak, hitetőknek és tétovázóknak nevez minket — aszt kení mü reánk, hogy mi három Istent, és Két Kristust vallunk stb“.¹⁷⁾

¹⁶⁾ Uzoni más helyt azt jegyzi meg: Erasmus Joannis jam circa A. 1587 temp. Superintendentis Hunyadini fuit. Generalis Consistorii membrum.“

¹⁷⁾ Idézi Kénosi Bibliotheca 20. 21. l.

Basiliius kézírásban maradt dolgozatai még:

Tiz Iszonyatos dolgok, melyek a Krisztus nemimádásából származnak.

Litterae latinae ad Principum Cristophorum Bátori.¹⁸⁾

1588. Válaszuti (Georgii) Pastoris Quinque Ecclesiensis. Az Pécsi Keresztyén Rendnek, méltatlan Prédikatorának Válaszuti Györgynek, Scarica Máthéval az kövieknek Tiszt. és Becsületes Prédikatorával Pécsett való Beszélgetésének az egy igaz Isten felől, és az Nazarethi Jesus Kristus felől, igaz oka és Rendi Ao. Dni. 1588. 19. 20 februarii. In hoc opere continentur 1. Causa adventus Matthei Scarica Quinque-Ecclesias. 2. Conclusiones inter Georgium Válaszuti et Mattheum Scarica in Pecs factae. 3. Conciones Matthei Scarica, in quibus Filii aeternam Divinitatem asserit. Item: Quaedam hinc ortae quaestiones. 4. Refutatio testimonionum pro Christi Divinitate à Mattheo Scarica citatorum. 5. Summa Christianae Religionis, de Deo Patre, et Filio eius Jesu Christo Crucifixo. k. i.

Válaszuti György a Jesus Kristsról így szól: „Hic Jesus est homo, filius hominis, seu: Filius (hominis) homoque; et Dei Filius est idem hic Jesus. Luc I. 35. Mat. III 7. 2 Pet. I. 17. Mat. XVI. 16. Jan I. 32—34. III₁₄. VIII₄₀ stb. Admonitio. Haec loca docent 1. Filium distinguendum esse a Patre, Jesum a Deo, Deus enim est cujus originem et nativitatem Scriptura exprimare non potest, sed Christi genealogiam, nativitatis tempus, locam, Matrem ostendit et cum veritate enarrat.“¹⁹⁾

1591. Deidrich György: Sigismundus Bathoreus. Anagrammaticus: magnus heros, Dius tu bis. Cibinii, Typis Joh. Henr. Cratonis M. D. XCI. 2 r. 1 lev. Báthori Zsigm. dicsőítésére irt vers. (Ma ismeretlen.) Deidrich a kolozsvári száz unitárius ekklésia papja volt.²⁰⁾

1591. Deidrich György: Programma ad discipulos Cibini. 1591. X. Kal. Jan: Typis Joh. Henr. Cratonis. 2 r. 1 lev.

1591. Bogáthi Fazakas Miklós: Ez világi nagy sok zeor zavarrol valo Énec. Az Töldi Miklós éneke notayara. 4 r. D₂—E₂==5

¹⁸⁾ Idézve u. o.

¹⁹⁾ Idézve Válaszuti fennebbi munkája egy későbbi, a 17 száz végéről, vagy a 18-ik elejéről 1728 előttről való kéziratból, mely a Kol. Coll. tulajdona. E példány csak kivonat (Excepptum) és pedig latin fordításban.

²⁰⁾ Deidrich életét lásd Seivert Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten 1785. 73 sk. Hogy kolozsvári unitárius pap volt, említi Kénosi T. J. Bibliotheca 35 l.

sztl. lev. E kis ének Apollonius királyfi historiája után s azzal egy könyvben jelent meg.

1591. Bogáthi Fazakas Miklós: *Aspasia Asszony Dolga és az io erkölczev Asszonyoknak Tevkeore. Az Lucretia notayára. Nyomatott Colosvárat az o Várban 1591. Esztendeoben. 4 r. A—B=2 iv=8* sztl. lev. E két kis költeményt egy kézikönyv követi:

1591. Heltai Gáspár (ifj.): *Magyar Arithmetica, azaz, Számvetésnek tudománya. Most viyonnan az Frisiusnac Magyar Arithmetica-jából sok uy és hasznos példákkal ki adatot. Colosvárat Christus Urunknac születése után, az 1591. 8 r. A—P4=14¹/₂ iv=116* sztl. lev. E művet mások is dolgozták fel s adták ki, u. m. Debreczenben 1577 és 1582-ben, de ez önálló munka s azoknál jóval bővebb. Ugyancsak tőle való

1592. *Cisio Magyar nyelven, és az égh íarasanac és csillagoknac keuleomb keuleomb természetinec folyásából valo practica. Melybeol gyermekeknek születéseknek természetec, és az Napoknac nivolta megismertetne. Az az Magyar Planetás könyv. Invisibilia Dei per ea quae facta sunt, intellecta, conspiciuntur Rom. I. v. 20. Colosvarat. Az Könywnyomtato által magyarra fordítatot, és vyiolan ki adatot. Anno Christi 1592. Eszt. 4 r. A—P=15 iv=60* sztl. lev. (A szövegbe nyomott számos fametszettel.) Heltai egy ajánlást irt „a keresztyén olvasónac“. A mű németből fordítottat.

1592-ben ujból kiadatott: *Enchiridion in latinam linguam conversum a Franko Claudiopoli 1592.*

Ja cobinus János kolozsvári származásu unitárius férfi, ki hosszu ideig volt a város jegyzője, szintén az írók közé sorakozik. Munkája

1593. *Chorus musarum honori nuptiarum vera nobilitate, virtuteque ornatissimi Viri D. Stephani Cacassi Patricii Claudiopolitani et Assessoris Juris Iudiciaria Serenissimi Principis Transylvaniae, ac ingenua natalium nobilitate conspicuae Virginis Susannae Romeriae, Generosi olim D. Lucae Romeri Marosschensis filiae, ad diem XII. Januar. Anni M.D.XCII. celebratarum, per Joh. Jacobinum, Notarium Urbis Claudiopolitanae. Claudiopoli, typis Heltanis 2 r. 1 lev.*

1592. Bogáti Fazakas Miklós: *Az nagy Castriot Gyornec, kit az Teoreoc Szkenderbégnek hivot, ki Hunyadi Jánossal ket feleol vít az Teoreekre, keuleumb keuleomb czoda szerenczevel, vitézi dolgainac historiája hat reszben. Az elseo négy részne. Notája: Jóllehet nagy sokat szólótunc Sándorról. Oetődic részéne. Notája. Soc czodác keozeul hallyatoc egy czodat. Mostan uyolan az autor-*

tól által olvastatván, és meg corrigáltatván, ki Nyomatot Colosvart, 1592 Esztendeoben. 4 r. A—H₂=7¹/₂ iv=30 szt. lev. Ajánlva Szalánczi Lászlónak.

1592. Deidrich György: *Epithalamion in nuptias Rev. Clarissimque Viri D. Georgii Melae et Annae, feminae pudicissimae stb. Cibinii, typis Joh. H. Cratonis A. 1592. 8 r.*

1592. Deidrich György: *Theses ethicae de causa officiente virtutum moralium, ex Lib. 2. Ethic. Aristotelis in Celeberr. Cibinium Gymnasio, ad disputandum propositae 19 febr. 1592. 2 r. 1 lev.*

1592. Deidrich György: *Programma. Cibinii X. Kal. Jan. 1592. Typis J. H. Cratonis 2 r. 1 lev.*

Ismét Enyedi György neve kerül tollunk alá. E név a felvett időszak legfényesebb irodalmi neve. Mint láttuk, már ifju korában egy fordításon kísérlette meg erejét 1577-ben. Ugyanezt most újra kiadják:

1592. Enyedi György: *Jelesszep Historia a Tancredus kiralynak Leányáról Gismundáról és Gisquardusról Király Cancellariusarol, és szerelem miatt mind kettőnek szörnyü haláláról. Nyomt. Monyoro Kereken Manlius János által 1592. eszt. 8 r.*

1593. Heltai Gáspár: *Vigasztaló könyvetske Keresztyeny intessel és tanítással mikeppen kellyen az embernek keszeulni keresztyeni és boldog e Vilagbol valo kimulashoz. 110 sztl. lev. Nyom. Siczben. 1551-ben megjelent Kolozsvart.*

1593. Deidrich György: *Epigramma in admirandam Conservationem Ill. Principis Transilvaniae et Siculorum Comitis Dni Sigismundi etc. Cibinii typis J. H. Cratonis 1593 2 r. 1 lev.*

1596. Heltai Gáspár: *Száz Fabvla melyeket Aesopusbol es egybeunnen egybegyűjtött, és eoszve szeorzet, à Fabulaknak értelmevel egytembe. Heltai Gaspár Ny. Nimet Vivarat Manlius Janos ált. 1596. 8 é. 144 lev. Megjelent még 1566-ban Kolozsvárt.*

1596. Jacobinus János: *Brevis enarratio rerum a Serenissimo Transylvaniae Principi Sigismundo Anno M.D.XCV. gestarum. Claudiopoli, Typis Heltanis, Anno 1596. 8 r.*

Ebből a kiadásból újra kiadta Bongarsius *Rerum Hung. Scriptores* cz. műben. Francof. 1600. 2 r. 536—547. I. s innen Schwandner *Scriptores rer. Hung. I. 741.—756. I.*

1597. Bogáthi Fazakas M. *Az nagi Szkender Beknek kit Castriot Giorgi Herczegnee hittac. Epirusnac Nagi Albanianac és Macedonianac Uranac ezodalatos ieles dolgarol stb. Negi része va-*

gyon az Sandor eneknek notaiara: Jollehet nagi sokat szol stb. Debreceben. Anno XXXXVII (1597) 4 r. A—Hi=7 $\frac{1}{2}$ iv=30 sztl. lev. Regibb kiadása Kolozsvárt 1592. (Egyetlen példánya a bécsi Theresianum ktban.)

Bogáthinak volt még több műve, így:

A törvényről XX tétel.

A szentlélekről.

Tételek egy író prédikációira

Szent Dávid Soltárai.

Az Apokalipsisről.

A Jezus historiájáról.

Levél Kárádi Pálhoz.²¹⁾

1598. Enyedi György. *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet.* Auctore Georgio Eniedino Superintendente Ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum, et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium. (Fametszet.) 2 Cor. VIII. At nobis quidem unus est Deus, Pater ille à quo omnia: Item unus est Dominus Jesus Christus per quem omnia. S. I. et a. (Claudiopoli, 1598) 4 r. 441 lap. Elul: cziml. Georgii Enyedini Epitaphium. Matth. Thor. (Toroczkai Mátétól), *Dedicatio (Amplissimae Reipub. Claudio-politanae), Praefatio ad Lectorem, Epigramma M. T. (Toroczkai Mátétól)* 4 sztl lev. végül: *Index rerum* 13 sztl. lap. (Kol. Coll. és szé-kely ker. gymn. kt.)

Enyedi 1597. nov. 28-án halt meg és így e munka halála után jelent meg. Sandius szerint: *Excusa primum in Transylvania 4° ac ibidem prohibita multaquae ejus exemplaria publice combusta: postea demo impressa in Belgio 4°*

Thoroczkai Máté, ki az első kiadást eszközölte s ajánlattal is ellátta, lefordította magyarra s kiadta 1619-ben. Kiadatott még 1670-ben Gröningenben.

1599. Fischer Simon: *Dialectices Praecepta breviter ac Methodicé in Schola Claudio-politana Studiosis proposita, tribusque Libris distincta. Per Simonem Fischerum Colbergensem Pomeranum. Typis Casparis Helti. A. D. 1599. 8 r.*

A végén van epigramma Fischer Simontól. Fischer Kénosi szerint a kolozsvári iskolában rhetoricát és arithmeticát tanított s ta-

²¹⁾ Bogáthi irodalmi munkásságát méltatta Jakab Elek *Kor. Magvető* XV. köt. 1 sk. 159 sk. 239 sk. 388 sk. 1.

nitványai kérésére Molnár Gergely Dialecticáját jobb módszerrel átdolgozta, hogy könnyebben tanulhassák. Fischernek üdvözlő verseket irtak Jo. Brosserus Lector és And. Textoris. A végén van „Disputationes aliquot“. A disputatióban részt vettek 1. Martinus Dipsensis. 2. Mattheus Dipsensis. 3. Laurentius Szépmezei. 4. Gregorius Saliceus. 5. Adamus Gischnerus. 6. Joannes Lisbona.

Bogáthi Fazakas Miklós: Három jeles feo Hadnagyknae, Az Nagy Sándornac, Anibalnac, és az romai Scipionac, az boldoságnac helyén az fő helyről való vetélkedésec. Adnotam: Jollehet nagy sokat szoltunk Sándorról. 4 r. A—B=6 sztl. lev. (Egyetlen példánya a bécsi Theresianum kt.)

Enyedi György kéziratban maradt munkái:

1574. Versus vel Epigramma in laudem Jacobi Paleologi.

Conciones MSae VI. Triacades, Septimam morte preventus absolvere non potuit. — Mindenik Triacadesben van XXXII oratio.

1593. Concio Georgio Enyedini, Opposita Joannis Szilvási concione, quam habuit Claudiopoli 17 die octobris Anno 1593. Alapige Ef. IV. v1—6. Mindkét beszéd erre volt alapítva.

Szilvási János a kolozsvári unitárius collegiumban tanult unitárius ifju volt. Enyedi mint tanára és püspöke s több unitárius pénzübeli segélyével külföldre küldetett, hogy tanulmányait bevégezze. Midőn visszatért, vallását elhagyta s calvinistává lett s az unitárius vallás czáfolatára tartott egy beszédet: „Oratio J. Sz. Praemissa Disputationi Publicae, in Synodo Orthodoxorum Ungarorum Vasarhelyni celebratae A. 1591. Cibinii A. 1591.“ Erre Enyedi a fennebb leirt beszéddel felelt egy levél („Epistola ad Joannem Szivasium 1593.“) kíséretében, mit megküldött Szilvásinak, hogy megláthassa abból az ő „imprudentiam, ingratitude, inscitiam, impudentiam, et impietatem.“ Szilvási válaszolt, védelmére kelvén háromságos új vallásának. Erre következett:

1594, Enyedi Gy.: Examen Concionis Joannis Szilvási. k. i. Hogy mily türelemmel irhatott Szilvási, bizonyítja az, hogy elnevezte Enyedit „Porcum, canem, marcolphum, suspendio adjudicatum, bipedem, superbissimum rabulam etc. A vitatkozás dogmai részéből érdekes Szilvási bizonyítgatása arról, hogy „a Krisztus és a szent Lélek Izrael Istene“.

1594. Enyedi Gy.: Responsio ad Apologiam Joannis Szilvási 1594. 23 febr. k. i. Ugy látszik, Enyedit bántotta az egész vitatkozás, kivált azért, mivel Szilvási, mint tanítványa, jól ismerte s személyes hiányait támadta meg főképpen.

Enyedi Gy.: Tractatus Theologicus a Georgio Enyedino concinnatus. k. i.

Enyedi Gy.: Symboli Apostolici Fons et Origo. k. i.

Enyedi Gy.: De Divinitate Christi.

Explicatio Locorum Catechesis Racoviensis.

Praefatio in primam Catechesin Racovinam.

Versus vel Epigramma in laudem Jacobi Paleologi.

De invocando aut non invocando Christo.

Praefatio in Novum Testamentum versionis Racoviae.²²⁾

Epistolae ad Faustum Socinum.

Enyedi György a kolozsvári iskolánál mintegy 14 évig volt lector, azután hat évig püspök, mely utóbbi hivatallal együtt folytatta a rectorságot is. Meghalt 1597-ben. Sirkövén, mely a kolozsvári temetőben még e százban is megvolt, a következő felirat állott:

Hic sepultum iacet corpus eruditione ingenii subtilitate et pietate Clarissimi viri D. Georgy Eniedini Superintendentis Ecclesiarum unum Deum Patrem Et Mediatorem Jesum Profitentium Et Pastoris Urbis Claudiopolitanae Qui Scholam per Sexennium Ecclesias Pariter Sex Annis Fideliter Magnoque Cum Fructu Administravit Tandem Colica Passione Correptus Anno Aetatis Suae 42 Extinctus Est Anno Domini 1597 Die 24 Novembris Hora Quarta.

Toróczkai Máté a következő irattal látta el sirját:

Doctrinae Exemplar, Sanctorum Regula morum,

Divini interpret maximus atq'; Soni:

Enniedius jacet hac sub mole Georgius, Urbis

Claudiacae antistes, Relligionis apex.

Unius, terraeq'; maris, coeliq'; profundi

Doctor hic eximius, cultor eratq'; Dei.

Gymnasii, Christi q'; gregis moderator in ista

Urbe, pius, felix per duo lustra fuit.

Mille et quingentos post, nonagesimus annus,

Implebat cursum septimus iste suum.

Bis decies quater et postquam lux moesta Novembris

Illuxit, placida morte solutus, abiit.

Fama tuum nomenq'; vigent, semperq'; vigeant,

Dum manet haec tellus, dum rotat astra Polus.²³⁾

A XVI. százban élt unitárius írókról ennyiben beszámoltunk. Oly életerős és sokoldalú az unitarizmus irodalma Magyarországon

²²⁾ Sandius Bibliotheca, Kénosi Tösér János Bibliotheca.

²³⁾ Ezt, valamint a uegelőzöt közli Bol. P. Ungarus Tymbaules p. 33.

sohasem volt, mint a közleményeinkben felvett 1550—1599-ig lefolyt 50 esztendő alatt. A diadalt, mely Dávid Ferencz munkásságát élete utolsó éveiben követte, a Blandrata féltékenysége, ármánya avagy bölcs előrelátása, a katolikus fejedelem vallás-politikai tervei s az unitárius papság megfélemlítése, megsemmisítette. Unitárius módon gondolkodni s ~~annál kevésbé~~ ^{annál kevésbé} írni nem lehetett, mert a törvény mint ujitókat megbüntette. Ebben van magyarázata annak, hogy 1579-en innen nagyobbára csak külföldön jelentek meg unitárius könyvek, habár a Heltai-féle nyomda rendelkezésükre állott volna. Sajátságos játéka a sorsnak, hogy a külföldön mindenütt éppen ekkor szenvedett üldöztetést vallási elveiért sok jeles tudós. Az erdélyi unitárius egyházat, mint olyant, a törvény védelmezte és így a száműzötteknek menhelyet adott. A nemes tett nem maradt jutalom nélkül, mert a menekültek külföldi ismeretségek révén külföldön kiadhatták szabadelvű theologiai munkáikat, védelmére lehettek Dávid Ferencznek és elveinek, s így megtették azt, mit honfitársai aligha megtehettek volna. A Dávid Ferencz elvei alapján egyetlen magyar írótól jelent meg nagyobb theologiai mű Enyedi Györgytől „Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti“ czim alatt; de ennek is, mint tudjuk, elég kegyetlen sorsa lett itthon. A külföldiek barátsága megmentette az elveszés-től, a mennyiben mind latin, mind későbbben (1616) magyar nyelven kiadták. Hogy e mű nagy szállka volt az unitáriusok ellenségei szemében, bizonyítja az is, hogy számos író, mint Melótai Nyilas István, Gelei Katona István vaskos könyvekben igyekeztek megczáfolni. A magyar unitáriusok közül Bogáthi Fazakas Miklós adott ki ez időszakban legtöbb munkát, melyek nagyobbára költészeti művek levén, kiadásokban nem volt akadály. A többi magyar eredetű írók: Hunyadi Demeter, Kárádi Pál, Gyulai Pál, Válaszuti György, Heltai Gáspár (ifj.), Basilius István nagyobbára csak kisebb-nagyobb terjedelmű polemikus levelek, történelmi munkák és ifjúsági iratok szerzése után méltók említésre. Az idegenek közül Deidrich — erdélyi — csak apró dolgozatokat adott ki. Erasmus, Jacobinus, Neuser és Glirius mindenik jó szolgálatot tett, azonban első helyen állanak Paleolog, Sommer és Franken, kik kitűnő munkájokkal Socin s más támadók ellen védelmezék a Dávid Ferencz-féle magyar unitarismust és személyes befolyásokkal annak a nehéz időkből újabb lendületet adtak.

BOROS GYÖRGY.

AZ ÉRETTSÉGI VIZSGÁRÓL.

Talán indokoltabb lett volna azokat a gondolataimat és észrevételeimet, melyeket ez alkalommal szándéksom leírni, akkor adnom elé, mikor az érettségi vizsgálat kérdése tüzetesen tárgyalatott a tanügy szakközlönyeiben.

De mert felszólalásom nem hangzott volna össze az akkori áramlattal, resteltem azzal szembeszállani. Megvallom, most is némileg vontatva szólok fel, nem állván gondolatommal és nézetemmel a közösen elfoglalt téren.

Midőn harmincz évvel ezelőtt, mint tanár, az első érettségi vizsgát tétettem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy az intézmény felesleges, tehát hasztalan; a harminczadiknak megtartása után is e meggyőződésem nemcsak nem változott meg, de megerősödött. Sőt az újabb szervezet szerint végrehajtott után eddigi meggyőződésem oda változott, hogy az intézményt most már hátrányosnak, sőt károsnak tartom.

Igazolható-e e meggyőződés?

Az érettségi vizsgák tartását szabályzó 10288—1884. számú ministeri szabályrendeletnek a 2. §-a állítja meg a vizsga célját.

A 3. §. szerint a vizsga eredményét „az érettségi vizsgálat tárgyait képező szaktudományoknak nyolczadik osztálybeli tanárai az igazgatóval és a tankerületi főigazgatóval együtt képezik a vizsgáló bizottságot. Helyes intézkedés, illetékesebb hatóság nem is képzelhető, mint a tanító tanárok, mely ez ügyben bíraskodják.

Az érettségi vizsga tehát arravaló lenne, hogy ezek a tanárok kipuhatolják azt, vajjon a vizsgálatra álló növendék bir-e az általános műveltség és tárgyismeret azon mértékével, mely tőle a középiskolai törvény szerint megkövetelhető. A vizsga tehát sajátlag az illető tanárokért van oly célból, hogy ezek tanítványaik felett ítéletet mondjanak azok készütségéről és képzettségéről.